

DIASPORA IN THE CONTEXT OF THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE COUNTRIES OF ORIGIN

DIASPORA ÎN CONTEXTUL DEZVOLTĂRII ECONOMICE A ȚĂRILOR DE ORIGINE

Nelly FILIP⁴, doctor, conferențiar universitar

Natalia BRANAȘCO,⁵ doctor, conferențiar universitar

Abstract: *In the context of globalization, migration processes have a significant impact on the formation of the modern international system. In bilateral interstate relations, the diaspora acts as a connecting link. The policy of the state of residence in relation to the diaspora can influence foreign policy decisions, and is also an indicator of the attitude towards the homeland of the diaspora. States can use the resource of the diaspora for the realization of national interests, for example, in establishing relations with foreign partners. In this case, the diaspora provides an economic, cultural and linguistic presence. The diaspora is directly involved in the life of the host society and has the opportunity to create a positive image of their homeland, the level of participation in this is not only state, but can also be of a private nature.*

Key words: *migration, migrants, countries of origin, countries of destination, diaspora, remittances, economic development.*

JEL CLASSIFICATION: F22

Migrația forței de muncă ca formă a relațiilor economice internaționale creează posibilități de eficientizare a economiei în țările receptoare de forță de muncă, de depășire a sărăciei în țările donatoare și de repartizare mai rațională a resurselor de muncă la scară globală, ceea ce contribuie la creșterea produsului global. Fluxurile de migranți sunt dominate de oameni social activi, apti de muncă, motivați pentru muncă eficientă. Migranții de muncă reprezintă pentru țările implicate în procesul migraționist în același timp și capital uman, și consumatori, și contribuabili/solicitanți de asistență socială de stat. În calitate de capital uman, migranții reprezintă forța de muncă cu o anumită educație, experiență profesională și bagaj de cunoștințe, în care au investit indivizii, familiile și statul.

În contextul globalizării, procesele de migrație au un impact semnificativ asupra formării sistemului economiei mondiale, o tendință fiind și creșterea continuă a numărului de diaspore din lume. Diaspora are un rol deosebit în relațiile internaționale, deoarece se regăsesc între două țări, împărtășesc două culturi și mențin relații sociale în două societăți. Rezumând, observăm că diasporele sunt punți politice și culturale între două țări. Ei sunt de facto ambasadorii culturali ai țării lor de origine în țara gazdă și ai țării gazdă în patria lor istorică.

Diasporele dețin un rol atât în politica internă, cât și în cea internațională. Astfel, acestea pot influența atât politica internă a patriei lor, cât și politica internă a țărilor gazdă în ceea ce privește problemele care le interesează. În domeniul relațiilor internaționale, acestea pot influența decizii privind politica externă a țării, precum și deciziile organizațiilor internaționale. Un exemplu de astfel de cooperare între diaspora și țara de origine este cooperarea dintre evreii americani și guvernul israelian în ceea ce privește securitatea Israelului. Chiar se susține că oamenii din diaspora au sentimente mai puternice de ostilitate față de dușmanii istorici ai patriei lor etnice și au o viziune etno-națională mai maximalistă [Актацатурова М, 2000]. În acest context, ei susțin

⁴ Doctor, conferențiar universitar, Academia de Studii Economice din Moldova, Chișinău, str. Bănulescu-Bodoni, 61, www.ase.md, nfilip@mail.ru

⁵ Doctor, conferențiar universitar, Universitatea de Stat „Alecu Russo” din Bălți, Bălți, str. Pușkin, 38, www.usarb.md, natali_bran@yahoo.com

ceea ce este considerat important pentru ei și nu pentru guvernul țării lor de origine, astfel pot să apară dezacorduri între diasporă și țara lor de origine, ca de exemplu diferențele de politică externă din trecut între guvernul irlandez și americanii irlandezi față de Irlanda de Nord. Diasporele sunt adesea implicate în conflicte etnice sau internaționale, fie ajutând la rezolvarea conflictelor, fie incitând conflictul. Există cazuri în care diasporele celor două părți aflate în conflict au găsit un limbaj comun în țara neutră în care trăiesc, de exemplu ciprioții greci și ciprioții turci, care interacționează în liniște în Marea Britanie pe baza originii geografice comune [Амелин В., 2008]. În unele cazuri de criză financiară, diasporele s-au mobilizat atât pentru a strânge fonduri, cât și pentru a sprijini investițiile în țările lor de origine. În timpul ultimei crize economice din Grecia, diaspora greacă, în principal în SUA, a participat la diverse activități care au avut ca scop rezolvarea problemelor cauzate de criză, care vizează dezvoltarea economiei elene prin investiții [King R., 2014].

După ce s-au găsit într-un loc nou, imigranții, de regulă, se străduiesc să se unească nu numai pentru a supraviețui, ci și pentru a-și păstra obiceiurile, tradițiile, limba într-un mediu străin, adesea foarte ostil, etno-cultural. În acest scop, fie se alătură diasporelor existente, fie creează altele noi. Drept urmare, numărul de diaspore din lume este în continuă creștere. În acest context, evidențiem cele mai numeroase diaspora din lume, conform datelor prezentate în enciclopedia Wikipedia: diaspora chineză – circa 50 mil persoane, diaspora indiană – 25 mil persoane, diaspora rusă – 25 mil persoane, diaspora poloneză – 21 mil persoane, diaspora ucraineană – 12 mil persoane, diaspora armeană – 8 mil persoane, diaspora evreiască – 8 mil persoane, diaspora italiană – 8 mil persoane, diaspora greacă – 7 mil persoane, diaspora vietnameză – 4 mil persoane, diaspora turcă – 3,5 mil persoane, diaspora bielorusă – 3,5 mil persoane etc.

În același timp, s-a amplificat și rolul diasporei din punct de vedere economic, socio-cultural și politic. În relațiile interstatale bilaterale, diaspora acționează ca o punte de legătură. Politica statului de reședință în raport cu diaspora poate influența deciziile de politică externă și este, de asemenea, un indicator al atitudinii față de țara de origine a migranților. Țările lumii pot prin intermediul diasporei să stabilească relații de colaborare cu alte țări, prezentând suport lingvistic, cultural și economic. Diaspora este direct implicată în viața societății din țara-gazdă și are posibilitatea de a crea o imagine pozitivă a țării din care provin. În vederea dezvoltării relațiilor interstatale, țara gazdă creează deseori un sistem eficient de interacțiune a diferitelor instituții ale societății cu asociațiile diasporei, ținând seama de interesele naționale ale patriei lor.

G. Sheffer identifică existența următoarelor tipuri de diaspore:

- a) diaspore cu adânci rădăcini istorice (aceasta include armenii, evreii și chinezii);
- b) diaspore „latente” (americani în Europa și Asia și scandinavi în SUA);
- c) diaspore „tinere” (sunt formate din greci, polonezi și turci);
- d) diaspore „incipiente”, adică cele care se află abia la etapa inițială a formării lor (abia încep să fie formate din coreeni, filipinezi);
- e) diaspore „fără adăpost”, adică nu au un stat „propriu” (diasporele kurzilor, palestinienilor și rommilor);
- f) diaspore „etno-naționale” este cel mai răspândit tip de diaspora;
- g) diaspore „împrăștiate” și diaspore care trăiesc compact [Sheffer G., 2003, p. 165].

Un rol important al diasporei este participarea activă la menținerea, dezvoltarea și întărirea culturii spirituale a poporului său, la cultivarea tradițiilor și obiceiurilor naționale, la menținerea legăturilor culturale cu patria lor istorică. Dar funcția principală a diasporei este de a păstra identitatea etnică sau sentimentul de apartenență la un anumit grup etnic. Rolul social al diasporei este important prin activitatea privind protecția socială a membrilor diasporei, protecția drepturilor acestora, obținerea de garanții și securitate pentru oameni. Importanța politică a diasporei devine din ce în ce mai mare, ceea ce se manifestă sub forma promovării intereselor diasporei, precum și în diferite măsuri luate de diaspora pentru a obține drepturi și garanții suplimentare. Diverse organizații din cadrul diasporei acționează deseori ca o forță în opoziție cu guvernul țării de origine

și, în acest scop, folosesc o varietate de mijloace - de la publicarea ziarelor până la formarea opiniei publice pentru a lupta împotriva forțelor politice care sunt inacceptabile pentru ei [Тощенко Ж., 1996, p. 40].

Diaspora îndeplinește un șir de funcții importante din punct de vedere social-economic (tabelul 1).

Tabelul 1. Funcții social-economice ale diasporei

Funcția	Conținutul
Conservarea identității naționale	dezvoltarea conștientizării etnice, conservarea limbii și culturii.
Integrare economică	diasporele mari pot forma o nișă națională în economia țării, organizează întreprinderi formate din reprezentanții săi, ceea ce contribuie la integrarea economică rapidă a acestora.
Protecție socială	diasporele își apără membrii săi în diferite conflicte economice și sociale și le oferă, de asemenea, diverse tipuri de asistență și servicii.
Adaptare	fiind parte a diasporei, reprezentanții unei minorități etnice se adaptează rapid într-o nouă țară, simțindu-se într-o societate familiară și simțind sprijinul din partea ei.
Educație și socializare	copiii moștenesc tradițiile poporului său, limba și cultura acestuia, deoarece primesc o educație adecvată în familie și în diaspora în general, care este capabilă să își creeze propriile școli și să publice ziare și reviste naționale.

Sursa: [Тощенко Ж., 1996]

Pe lângă aceste funcții pozitive, se remarcă și consecințe negative ale formării diasporelor, precum tensiunea interetnică în creștere. Acest fapt este cauzat de izolarea membrilor, ceea ce conduce la formarea unei opinii părtinitoare față de cetățenii țării în care trăiesc ei înșiși, din cauza înstrăinării sociale a diasporei din care fac parte.

Contribuția diasporei și anume a muncitorilor calificați la succesul și dezvoltarea economică a țărilor-gazdă, în special în domeniul cercetării, inovării și antreprenoriatului, este recunoscută pe larg – se cunoaște ca exemplu numărul câștigătorilor Premiului Nobel din partea SUA, născuți în străinătate, sau numărul celor care au întemeiat companii globale în domeniul tehnologiilor înalte, cum ar fi Intel sau eBay și alte afaceri de succes [Vedran, H., 2004]. Germania și-a declarat intenția de a angaja anual treizeci de mii de profesioniști de peste hotare. Într-un asemenea mod țările receptoare de migranți își rezolvă problema asigurării cu forță de muncă calificată, obținând beneficii indiscutabile. În același timp, țările receptoare de migranți înalt calificați acordă tratamente preferențiale acestor persoane, în special facilități fiscale. De exemplu, în regiunea Quebec din Canada, personalul din secțiile de cercetare și dezvoltare din întreprinderi beneficiază de scutire de impozite de 75% din venitul personal pentru perioada de 5 ani. Desigur, țara receptoare de migranți intelectuali beneficiază de efectul capitalizării talentelor străine. De exemplu, în fiecare an studenții străini contribuie cu peste 7 miliarde de dolari americani la economia SUA. Totodată, SUA cheltuiesc mult mai mult pentru activitatea didactică decât UE. Și ca urmare, SUA au cu 78% mai multe patente pe cap de locuitor decât Europa, care este mai slab dezvoltată în domeniul tehnologiilor informaționale și al biotehnologiilor. Totuși, observăm faptul că imigranții reprezintă o rezervă pe piața muncii, fiind angajați în cazuri de necesitate, dar și sunt concediați primii în cazul apariției dezechilibrelor de pe piața muncii. Aprecierile privind impactul imigrației asupra creșterii economice sunt diferite. Majoritatea studiilor atestă faptul că influența este pozitivă, de exemplu, creșterea ratei migrației nete cu 1% duce la majorarea ritmului creșterii economice cu 0,1%, iar creșterea numărului populației (datorită imigranților) cu 1% poate să inducă creșterea PIB-ului cu 1,15%.

În același timp, diasporele ar putea aduce o contribuție importantă la dezvoltarea patriei sale, iar diaspora și organizațiile sale pot deveni un factor cheie în ajutarea și protejarea migranților în străinătate, în căutarea de noi piețe ale forței de muncă, în atragerea investițiilor, economiilor, transferului de tehnologie și dezvoltare inovatoare, educație de calitate, circulație și returnare de personal calificat.

Majoritatea țărilor de origine a migranților cu scop de muncă s-au confruntat cu un val în creștere de emigrare a forței de muncă calificate în ultimele decenii. La mijlocul anilor 1990, Comisia pentru Educație a Consiliului Europei a evaluat pierderea anuală a Rusiei din emigrarea profesioniștilor calificați la aproximativ 50 miliarde dolari. Țările est-europene și-au exprimat îngrijorarea pentru numărul mare al emigranților care se îndreaptă spre Canada, Statele Unite ale Americii, Germania, Marea Britanie, Franța, Italia, Spania. Cu acest fenomen s-a confruntat și Polonia, imediat după aderarea la Uniunea Europeană (cel puțin 1 milion de polonezi – îndeosebi tineri și cu educație superioară, 90% dintre ei cu vârsta sub 35 de ani – au emigrat în țările vest-europene din 1991, majoritatea spre Marea Britanie și Irlanda). Această problemă este deosebit de acută pentru țările mici în curs de dezvoltare. Având în vedere importanța capitalului uman în cadrul procesul de creștere economică, un exod substanțial al creierelor ar putea împiedica dezvoltarea țărilor afectate de acest fenomen. Și România este afectată serios de exodul de creieri, ca exemplu, în sediul central al „Microsoft” din Seattle, limba română este a patra limbă vorbită după engleza, rusa și hindusa, iar în industria calculatoarelor din Germania, româna este a doua limbă vorbită.

În același timp, nu putem nega faptul că migrația are și puncte pozitive pentru țările de origine ale migranților.

Tabelul 2. Efectele pozitive ale migrației forței de muncă pentru țările de origine

Micronivel	Macronivel
1. Diversificarea surselor de venituri.	1.Reducerea tensiunilor pe piața muncii și reducerea ratei șomajului.
2. Îmbunătățirea situației materiale pe baza remitențelor.	2. Echilibrarea Balanței de Plăți Externe în baza remitențelor;
3. Creșterea statutului social al persoanelor beneficiare de remitențe.	3. Creșterea veniturilor Bugetului Public Național;
4. Acces la studii și servicii medicale de calitate.	4. Dezvoltarea pieței interne de consum.
5. Dezvoltarea micului business.	5. Dezvoltarea activității de antreprenariat de către migranții reînțorși.
6. Acumularea de către migranți a cunoștințelor, experienței, ceea ce contribuie la dezvoltarea capitalului uman.	6. Dezvoltarea relațiilor economice cu țările de destinație ale migranților.
	7. Dezvoltarea sectorului de servicii: bancare, de transport, comerciale, turistice.

Sursa: [Branasco, N., 2015, p. 192]

Membrii diasporei, simțindu-se străini în lumea din jur, se străduiesc să se sprijine reciproc, astfel în cadrul comunităților etnice, se formează reguli economice speciale. De exemplu, banii sunt împrumutați la o rată a dobânzii scăzută sau fără dobândă, deoarece succesul unui membru al diasporei atrage adesea consecințe pozitive pentru toată lumea. În general, există două abordări al impactul diasporei asupra fluxurilor financiare. Prima abordare constă în faptul că majoritatea banilor câștigați de membrii diasporei sunt transferați acasă către familiile lor, cum este și în cazul Republicii Moldova. A doua abordare este mult mai complicată și în același timp mai eficientă: acapararea gestionării financiare și industriale, iar chinezii au avut un succes deosebit în acest sens. Treptat, diaspora chineză a devenit o parte integrantă a multor capitale și orașe de coastă ale lumii. În același timp, spre deosebire de mulți alți emigranți, chinezii nu au rupt niciodată legăturile cu patria lor, simțindu-se mereu parte a poporului chinez.

Cele mai impresionante succese ale diasporei chineze au fost în Malaezia. Chinezii etnici reprezintă un sfert din populația acestei țări și controlează aproape complet economia. Situația este similară în Thailanda și Filipine, unde procentul etnicilor chinezi este mai mic, dar dețin întreprinderile și băncile cheie. Se consideră că fluxurile financiare pe care diaspora chineză a reușit să le redirecționeze către China au determinat în mare măsură creșterea economiei țării. Astfel, emigranții chinezi au furnizat 60% din toate investițiile în economia națională și tocmai atunci când China avea cel mai mult nevoie de ele - chiar la începutul reformelor [Brubaker R., 2005]. Este evident că și celelalte diaspore își ajută țările de origine prin investiții și transferuri

financiare. Efectiv, de la migrații care muncesc în țările bogate, vin mai mulți bani în țările în dezvoltare decât volumul total al ajutoarelor guvernamentale, împrumuturile bancare private, ajutoarele financiare și de consultanță ale FMI și BM. Remitențele, chiar dacă sunt direcționate spre consum, oricum induc un efect pozitiv de multiplicare.

În acest context, în situația Republicii Moldova, unde predomină migrația circulatorie care generează fluxuri masive de remitențe, observăm și efecte pozitive asupra bugetului public național din perspectiva migrantului-contribuabil. Acest fapt se manifestă prin intermediul creșterii veniturilor populației beneficiare de remitențe care, la rândul ei, își mărește consumul de mărfuri și servicii, atât autohtone, cât și importate, ceea ce induce creșterea volumului de impozite indirecte. Analizând datele statistice, constatăm o dependență puternică între fluxurile de remitențe și veniturile bugetului de stat formate din taxe pe consum, cum ar fi TVA, accize, taxe vamale. Reieșind din experiența altor state, evidențiem unele instrumente de stimulare a investiției remitențelor, care ar putea fi utilizate în perspectivă și în Republica Moldova. În primul rând, este necesar de încurajat deschiderea depozitelor bancare de către migranți, ceea ce ar spori ulterior posibilitățile de creditare din țară. În Israel, în acest domeniu, merită atenție emiterea de obligațiuni destinate diasporelor. Migranții, fiind motivați atât economic (prin dobândă), cât și moral (prin contribuția sa la dezvoltarea țării), procură aceste obligațiuni, fiind siguri că aceste resurse vor fi direcționate spre programe investiționale. Programul „Tres por Uno” a fost implementat în Mexic cu scopul motivării diasporei de a investi în infrastructura țării prin triplarea investițiilor sale (fiecare dolar investit de migranți este suplinit cu trei dolari veniți de la administrația publică locală, federală și centrală). Dar este evident faptul, că pentru atragerea masivă a remitențelor în țară se impune formarea culturii antreprenoriale în rândul populației și îmbunătățirea climatului investițional.

Un aspect important în acest domeniu este adoptarea și implementarea Strategiei naționale „Diaspora-2025” și a Planului de acțiuni pentru anii 2016-2018 privind implementarea acesteia [Monitorul Oficial, nr. 4, 2019], care are ca scop dezvoltarea relațiilor cu cetățenii moldoveni care se află la muncă peste hotare sau deja sunt stabiliți într-o altă țară. Implementarea acestei Strategii are ca finalități dezvoltarea încrederii diasporei în procesele politice și economice din țară, formarea capacităților asociațiilor diasporei în vederea motivării și angajării cetățenilor în activități de voluntariat sau dezvoltare a comunității, programe de educație financiară ce ar mobiliza investițiile diasporei în țară.

Una dintre modalitățile de susținere și colaborare cu diaspora sunt congresele persoanelor originare din Republica Moldova, desfășurate odată la doi ani. Congresele reprezintă o formă eficientă de relaționare dintre instituțiile statului și diaspora, ce are ca scop stabilirea și extinderea contactelor cu cetățenii stabiliți peste hotare. La congresul din 2018 au fost prezenți 150 reprezentanți din diasporă, pentru care au fost organizate seminare tematice: Tehnici de confecționare a iei, Diplomatie în diaspora, Votul în diasporă ș.a. [Rusu R., 2017]. În aceeași ordine de idei, Biroul pentru Relații cu Diaspora în parteneriat cu Organizația Internațională a Migrației și Agenția Elvețiană pentru Cooperare și Dezvoltare, implementează un program nou, Diaspora Engagement HUB, din granturi tematice, destinat cetățenilor originari din Republica Moldova care activează în alte țări, inclusiv asociațiilor și grupurilor de inițiativă. Obiectivul programului este de a pune în valoare capitalul uman al diasporei și de a susține implementarea ideilor [Diaspora Engagement Hub].

Evident că membrii diasporei pot să contribuie la dezvoltarea economică a Republicii Moldova prin mai multe modalități:

- 1) orientarea utilizării remitențelor de la gospodării către investiții specifice, fie în afaceri, educaționale;
- 2) obținerea de resurse din partea instituțiilor de microfinanțare, care pot oferi instruire și sprijin pentru crearea de microîntreprinderi;
- 3) crearea propriile afaceri în țară sau să investească în întreprinderi existente;

4) participarea la investiții de portofoliu [Rusu R., 2017].

În acest context, menționăm aici Programul PARE 1+1, pus în aplicare de guvern în anul 2010, ce are ca obiectiv redirecționarea potențialului uman și financiar al migranților moldoveni în dezvoltarea durabilă a țării, prin încurajarea creării și dezvoltării întreprinderilor mici și mijlocii de către muncitorii migranți și beneficiarii de remitențe. Cu suportul acestui program migrații moldoveni pot să revină în țară, pentru a-și valorifica experiența acumulată și economiile efectuate. Statistica acestui program este una frumoasă: până în prezent au fost finanțate cu 367,63 mil lei 1757 de contracte, investiția totală în economia națională fiind de 1080,15 mil lei, iar 640 de moldoveni au revenit acasă [ODIMM, 2021].

În ultimul timp se înregistrează o reîntoarcere a migranților elitari „pierduți” anterior de țările în curs de dezvoltare, altfel spus este posibilă cvasi-inversare a exodului de creiere (brain-gain). Un exemplu proeminent este India, o țară dintre cei mai mari beneficiari ai ajutorului internațional pentru dezvoltare și privită ca o țară care suferă cel mai mult din urma exodului de creiere. Astăzi, India a început să profite de re-migrația experților săi anterior „pierduți” în SUA. Astfel, India este un prim exemplu prin modul în care elitele din Lumea a Treia (foști emigranți brain-drain) pot contribui la dezvoltarea țării lor de origine.

Este evident faptul, că pentru atragerea investițiilor diasporei se impune formarea culturii antreprenoriale în rândul populației și îmbunătățirea climatului investițional. Relația dintre dezvoltarea economică și migrația forței de muncă este foarte complexă, deoarece migrația este atât un factor determinant a dezvoltării economice, cât și un efect al mediului economic. În acest context, evidențiem importanța politicii migraționiste ca componentă a strategiei naționale de dezvoltare pe termen lung, ce are rolul de a soluționa problemele economice, sociale, politice, demografice și juridice provocate de migrația internațională a forței de muncă, cu impact direct asupra dezvoltării economice.

Bibliografie

1. Branașco N. *Migrația internațională a forței de muncă: tendințe și efecte social-economice*. Chișinău: Tipografia „Primex Com”, 2015. 268 p.
2. Brubaker, R. *The “diaspora” diaspora //Ethnic and racial studies*. N.Y., 2005. Vol. 28, №1.- P.1-19.
3. *Diaspora Engagement Hub*. Disponibil: <https://gfm.org/pfp/ppd/2644>
4. *Diaspora*. Disponibil: <https://ro.wikipedia.org/wiki/Diaspora>
5. *Hotărârea Guvernului Republicii Moldova nr. 200 din 26.02.2016 cu privire la aprobarea Strategiei naționale „Diaspora-2025” și a Planului de acțiuni pentru anii 2016- 2018 privind implementarea acesteia*. Publicat în Monitorul Oficial, al Republicii Moldova nr.49-54, din 04.03.2016. Disponibil: <http://lex.justice.md/index.php?action=view&view=doc&lang=1&id=363576>
6. King, R., Christou, A. *Second Generation “Return” to Greece: New Dynamics of Transnationalism and Integration*. International Migration. 2014. №. 6. P. 85-99.
7. Programul de atragere a remitențelor în economie (PARE 1+1). Disponibil: <https://www.odimm.md/ro/pare>
8. Rusu, R. *Diaspora în cadrul binomului migrație - dezvoltare: aspecte internaționale și naționale*. Administrarea Publică, nr. 4, 2017, p. 115-122.
9. Vedran, H. *Brain Drain. Treat to Successful Transition in South East Europe?* In: Southeast European Politics, 2004, nr. 5 (1). p. 76-93.
10. Аствацатурова, М., Савельев, В.Ю. *Диаспоры Ставропольского края в современных этнополитических процессах*. Ростов-на-Дону; Пятигорск, 2000. 256 с.
11. *Российская нация: становление и этнокультурное многообразие*. Амелин В.В., Аствацатурова М.А., Главацкая Е.М.. Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая Российской академии наук. М., 2008
12. Трофимова, Е. Л. *Влияние диаспор на развитие межэтнических отношений*. Сибирский психологический журнал., 2005.
13. Тощенко, Ж.Т., Чаптыкова, Т.И. *Диаспора как объект социологического исследования*. Социс. М., 1996, №12.С. 33–42.
14. Шеффер, Г. *Диаспоры в мировой политике*. Диаспоры. М., 2003.№1. С. 162–184.